

Абай шығармаларындағы антонимдердің тілдік табиғаты

Аңдатпа. Мақалада антонимия құбылысы тіл-тілдің барлығына тән универсалды, тілдік, стильдік және логикалық табиғаты күрделі құбылыс екендігі және оның тілдегі, көркем әдебиеттегі қолданыс аясы жайында баяндалады. Автор Ұлы Абайдың шығармалары негізінде антонимиялық қарама-қайшылықтардың тілде және көркем әдебиетте тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында жиі қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі екендігін жан-жақты сипаттаған. Аталмыш мақалада, сондай-ақ, сөз зергері Абайдың өзін қоршаған әлеуметтік ортаны, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, адамдардың түрлі мінез құлықтары мен іс-әрекеттерін сипаттауда тілдегі мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздер мен сөз оралымдарын аса ұқыптылықпен сұрыптап ала отырып, кеңінен қолдана білгендігі баяндалады. Сонымен қатар, мақалада тілдегі антонимия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатындағы түрлері және олардың стильдік қызметтері Ұлы Абайдың өлеңдері мен қара сөздері негізінде жан-жақты қарастырылған. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиеті тарихындағы бұрын соңды болмаған, ақынның тереңнен толғанган озық ойларының туындысы және аса құнды әдеби мұра болып табылады. Бұл туындылардың өзіндік тілдік және стильдік ерекшеліктері мол, әрі сан қырлы. Мақалада Абайдың бірнеше қара сөздері стильдік тұрғыдан талданып, ақынның өмір құбылыстарын бейнелеп суреттеу немесе баяндап жеткізу, адамның ішкі жан дүниесін, психологиясын ашып көрсетуде антонимдік қарым-қатынастағы сөздер мен сөз тіркестерін ұтымды да шебер қолданғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: антоним сөздер, лексикалық антонимдер, фразеологиялық антонимдер, қарама-қарсы мәндер, қарама-қайшы қатынастарды зерттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-35-42>

Кіріспе

Тіл – ғасырлар жемісі, халықтың ұлттық мұрасы. Ол халықтың рухани болмысымен біте қайнасып, өмірімен өзектесе дамып отырады. Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның тілінде көрініс тауып, халық даналығы, дүние танымы, көзқарасы оның тілінде түйінделеді.

Шығарма тілінің нәрлі, көркем әрі сап күмістей таза болуы суреткер шеберлігі-

не байланысты. Осы тұрғыдан алғанда Ұлы Абайдың әдеби мұраларының маңызы мен тіл шеберлігін әлі де болса тереңірек зерттеу, танып-білу, тағылым алу бүгінгі күннің аса өзекті мәселелерінің бірі деуге болады. Сонымен қатар, Абайдың қара сөздері тақырыптық жағынан зерттеліп, зерделенсе де, осы бай мұраны стильдік тұрғыдан қарастырған еңбектер әлі де болса тапшы екендігін байқаймыз. Өскелең ұрпақты ұлы адамдардың өмірі мен шығармашылығы негізінде тәрби-

елеу және терең білім беру қазіргі кезеңдегі оқу және тәрбие үрдісіндегі аса ұтымды да тиімді тәсіл. Әсіресе әдебиет әлеміндегі ірі тұлға Абай тағылымы, оның бай әдеби мұрасы мен оның шығармаларының тіл шеберлігі тәрбиенің де, білімнің де сарқылмас қайнар көзі екені даусыз. Абайдың мол әдеби мұрасы - жас ұрпақты адамгершілікке, ізгілікке, имандылыққа, адамды сүйуге және құрметтеуге жетелейтін сара жол. Сол себепті аталмыш мақаланың тақырыбы аса өзекті де қызықты тақырыптардың бірі деп санаймыз.

Қазақтың көркем шығармаларының, өлеңдерінің сөз кестесін, суреттілігін, бейнелік сипатын сөз еткенде мағыналары бір-біріне қарама-қайшы сөздердің сырына тереңірек үңілген орынды.

Антонимдердің қарама-қарсы, бірақ бір-біріне байланысты ұғымдарды білдіретіні белгілі. «Антонимдер дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын-сапасын, артық-кем қасиетін, мөлшер-көлемін салыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қоюдан шығады» [1,45 б.].

Антонимдердің тілдік, стильдік, сондай-ақ, логикалық табиғаты өте күрделі. Мәселен, бір тілде бір-біріне өзара антоним болатын сөздер екінші бір тілде антонимдес болмауы мүмкін Мысалы, түркімен тілінде ұлы-кичи (ұлы-кіші) деген сөздер бір-біріне антонимдес сөздер. Ал қазақ тілінде «кіші» деген сөзге «ұлы» сөзі антоним бола алмайды, «кішінің» антонимі - «үлкен».

Антонимия (грек. *anti* – қарсы, *опута* - атау) – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірліктердің семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия барлық тілдерге тән универсалды құбылыс. Аталмыш құбылысының пайда болуына адамның ой-санасының объективті дүниедегі заттар мен құбылыстарды, ұғымдарды салыстыру және оларды бір-біріне қарама-қарсы қоя білу қабілеті негіз болады. Атап айтқанда, антонимдер айналамызды қоршаған заттардың, түрлі құбылыстардың сапасын, сынын, үлкен-кіші, артық-кем қасиеттерін, көлемін, мөлшерін салғастыра отырып, бір-біріне қарама-қарсы қоюдан пайда болады.

Қазақ тіліндегі антонимия құбылысы жайлы мағлұматтармен Ж. Мусиннің «Қа-

зақ тіліндегі антоним сөздер» атты кандидаттық диссертациясынан (Көкшетау, 1970), Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлының «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» (Алматы, 1997), К. Ахановтың «Тіл білімі негіздері», «Алматы, 1993), І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика)» (Алматы, 1975) еңбектерінен таныспыз.

Жалпы тіл білімінде фразеологиялық антонимдердің зерттелу жайы жөнінде сөз қозғағанда, А.И. Алехинаның «Фразеологические антонимы в современном английском языке» (Челябинск, 1988), А.И. Эмированың «К изучению антономических отношении во фразеологии» (Самарканд, 1972), С.А. Барсикьянның «К вопросу об антономии слов и фразеологических единиц в современном русском языке» (Самарканд, 1976) т.б. еңбектерді атауға болады.

Ал қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдер жайлы мағлұматтармен Ә.Т. Қайдаров пен Р.Е. Жайсақованың «Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в казахском языке» (Алматы, 1979), Ж.К. Қонақбаеваның «Антономические фразеологизмы в английском, русском и казахском языках» (Тбилиси, 1981) тәрізді еңбектерінен және жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулықтарынан таныса аламыз.

Зерттеу әдістері

Абай шығармаларындағы антонимия құбылысының қолданылу ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау барысында лингвистикалық әдістің бірнеше түрі, атап айтқанда, *сипаттамалы немесе синхрондық әдіс, салыстырмалы және стилистикалық әдістер* қолданылды.

Жалпы шығарманың стилі дегеніміз белгілі бір тілдегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық тәсілдердің қолданылу принциптері болып табылады. Бұл ретте аталмыш мақалада тіліміздегі антонимдер мен олардың түрлері, дәлірек айтқанда, лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер, түбір антонимдер мен туынды антонимдер көбірек көрініс тапты. Абай шығармаларын-

да антонимдердің қолданылу сипатын айқындауда, сондай-ақ, нысанға алып отырған тілдік бірліктерді бақылау, фактілік материалдарды іріктеп алу әдісі, модельдеу және құрамдас компоненттеріне талдау әдістері де пайдаланылды.

Талқылау

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте антонимия құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антонимия – тип семантических отношений лексических единиц, имеющих противоположные значения. Будучи категорией лексико-семантической системы языка, антонимия представляет собой одну из универсалий языковых: она свойственна всем языкам и ее единицы обнаруживают принципиально общую структуру противоположных значений и большое сходство в структурной и семантической классификации антонимов. Существенные различия в предметах и явлениях объективного мира отражаются в языке как противоположность. А антонимия представляет собой противоположность внутри одной сущности» [2, 37 б.].

Антонимия құбылысы – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөздердің бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсу қабілеті жөнінде Н.М. Шанский төмендегідей пікір білдіреді: «В антономические отношения вступают далеко не все слова. Чаще всего в антономические противопоставления входят такие слова, которые обозначают качественные, количественные, временные или пространственные отношения» [3, 65 б.]. Сөз тіркестерінің, сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада жұмсалыуы олардың құрамындағы құрамдас компоненттерінің қарама-қарсылығымен тығыз байланысты болады. Антонимдік қатардың құрамдас компоненттерінің бір-біріне қарама-қарсы қызметтері белгілі бір контексте жүзеге асады.

Антонимия құбылысы тек лексиканы ғана емес, фразеологизмдерді да қамтиды. Өйткені фразеологизмдер көп жағдайда сапалық-бағалық сипатта қолданылғандықтан, көптеген

фразеологиялық тіркестер бір-біріне қарама-қарсы мәнде жұмсала береді: *қара дауыл – қоңыр самал, қоңыр дауыс – тарғыл дауыс* т.б.

Антонимдік қатынастар фразеологизмдерге де тән болғанымен, фразеологиялық антонимдердің тілдегі қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар. Лексикалық антонимдердің пайда болуындағы негізгі шарт – олардың мағыналары бір-біріне қарама-қайшы болуы. Дегенмен, кез келген қарсылықты мәнді сөздер бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсе бермейді. Мәселен, фразеологиялық антонимдердің жасалуы кезінде әдетте төмендегідей шарт сақталады:

1) Антонимдік қатынасқа түсетін тұрақты сөз тіркестерінің лексикалық құрамы жартылай сәйкес келуі немесе келмеуі де мүмкін. Бірақ, осы аталған екі жағдайда да тұрақты тіркестердің құрамында мағыналары бір-біріне қарама-қайшы бірліктер болуы қажет (еңкейген шал – еңбектеген бала; *қара жүрек – ақ жүрек, ақ ниет – қара ниет; оң бата – теріс бата; аузы берік – аузы ашық*).

2) Бір фразеологиялық тіркестердің құрамдас сыңарлары екінші бір фразеологиялық тіркестердің сыңарларымен көп-жағдайда қарама-қарсы мәнде жұмсалып, соның нәтижесінде бірінші тұрақты тіркестің бүтіндей мағынасы екінші тіркестің мәніне қарама-қайшы келеді. Мәселен, *аузынан ақ май ағу – аузы аққа жарымау; бетінен оты шығу – беті бүлк етпеді* т.б.

Сондай-ақ, фразеологиялық антонимдердің пайда болуына қандай да бір тіркестердің антонимдік қатынасқа түспей-ақ, фразеологизмдердің бүтіндей мағыналарының өзара қарама-қайшы болып келуі де себеп болады. Мәселен, *сары езу (жас) – сары жілік(езде), ала жібін аттамау – сары ізіне шөп салды* (жамандық жасады).

Нәтижелер

Антонимиялық қарама-қайшылықтар көркем әдебиетте тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында кең қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі. Антони-

мия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатында болып келген түрлерінің тілдегі, көркем әдебиеттегі стильдік қызметтері айрықша.

Антонимдерді ұтымды қолдану нәтижесінде айтайын деген ойды мейлінше көркем де әсерлі, мәнерлі де айшықты түрде жеткізуге болатындығын ұлы ақын Абай шығармаларынан айқын көруге болады. Мәселен, *Ішім өлген, сырым сау...* [5, 61 б.].

Немесе, Жігіттер ойын *арзан, күлкі қымбат*,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат [5, 27 б.].

Сондай-ақ, Мұны тапсын ойланып, ақын деңіз,

Таба алмасам, ақылды болар неміз.

*Қыс пен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,
Жақсылық пен жамандық* болады егіз.

Тілдегі қосұдай құбылысты салыстыра отырып, қарама қарсы қойып шендестіру барысында *антитеза* жиі көрініс табады.

Антитеза – гректің ‘antithesis’ қарама-қайшылық деген сөзінен алынған. Қысқаша энциклопедияда антитеза құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антитеза – стилистическая фигура, основанная на резком противопоставлении образов и понятий. Она строится на столкновении антонимов или слов, становящихся антонимами в определенном контексте» [4,126 с.]. Антитеза көркем шығарма тіліне ерекше оң беріп, өзгеше динамикалық сипат бітіреді.

Антитеза салыстыруға негізделгендіктен салыстырып отырған екі немесе одан да көп заттың немесе құбылыстың контексте қатар қолданылуы қажет. Бұл шарт бұзылса, антитеза жасалмайды, өйткені екі мүшенің бірі болмаса, салыстыру да болмайтыны белгілі.

Осы орайда Абай өлеңдерінен төмендегі шумақтарды келтіруге болады:

*Қар – аптақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға* [5, 12 б.].

Немесе, *Аптақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,*

Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда [5, 12 б.].

Сондай-ақ, Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,

Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды [5, 14 б.].

Антитеза, сонымен қатар, құрылымдық жағынан әр қилы болып келуімен ерекшеленеді. Қазақ тілінде кей жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар ыңғайластық жалғаулықтар арқылы жасалады.

Мәселен, Ынсапсызға не керек

Істің ақ пен қарасы.

Антитеза бірнеше қарама-қарсы мәндегі жұптардан тұратын құрылымдар болып келуі де мүмкін.

Мысалы, *Ішім өлген, сырым сау,*

Көрінгенге деймін-ау.

Бүгінгі дос, ертең жау,

Мен не қылдым, япырым-ау? [5, 61 б.].

Немесе, Жігіттер ойын *арзан, күлкі қымбат*,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат [5, 27 б.].

Бұл өлең жолдарында екі жұп оппозициядан тұратын екі антитеза бар: *ішім – сырым, өлген – сау, бүгінгі – ертең, дос – жау*.

Түр-түсті білдіретін лексикалық бірліктер тура немесе ауыс мағыналарда жұмсалып, толып жатқан лексика-семантикалық қасиеттерді сипаттау үшін жұмсалады. Қазақ тілінде антонимдік мағынада жұмсалатын түстер – *ақ және қара*. Мәселен, *қара сақал – ақ сақал, ақ тілек – қара тілек* т.б. Алайда контексте басқа түстер де стильдік мақсат үшін антонимдік ыңғайда қолданыла береді. Түр-түс атауларының негізгі стильдік қызметтерінің бірі – сұлулықты, әсемдікті суреттеу. Көркемдік, әдемілік, әсемдік, сұлулық нышандары антонимдік түстер арқылы әсерлі де тартымды болып, түрлі бояулармен өрілген тамаша бейне жасалады. Мәселен,

Қыз Жібектің ақтығы

Наурыздың ақша қарындай.

Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай.

Мұндағы «ақ» және «қызыл» сөздері шендестіру яғни антитеза нәтижесінде бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсіп тұр.

Акротеза (грек. акро - үсті) – қарама-қарсы ұғымдарды теріске шығару арқылы болмы-

стағы белгілі бір құбылыстарды немесе нысандарды мақұлдау.

Акротеза моделі:

- + + -

А – В немесе А – В

Қазақ тілінде қандай да бір ұғымдарды бір-біріне қарама-қарсы қойып, теріске шығару үшін төмендегі тәсілдер қолданылады:

а) *емес* көмекші етістігі немесе *жоқ* сөзі:

Темір болғанда жай темір *емес*, асыл, құрыш темір.

Жүзіне қарасам, ойыны *жоқ*, шын сөзі екен.

ә) *-ма, ме; -ба, -бе; -па, -пе* болымсыздық жұрнақтары арқылы:

Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе

Рахым қыл, біз сорлыны шетке теппе.

Акротеза компоненттері қарама-қарсы мәндегі лексемалар да болуы мүмкін. Мәселен, *Алыс емес, жақын жер,*

Менің жауға барғаным.

Абай шығармаларында акротезаны көбінесе мағыналық антонимиялық құрылымдар құрайды. Мағыналық антонимиялық қарама-қарсылық дегеніміз - екі немесе одан да көп лексемаларды қарама-қарсы қойып, ассоциациялық тілдік қарама-қарсылықтарды жүзеге асыру. Мұндай жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар бір рет қана қолданылады және оларға қарама-қарсы ұғымдардың немесе бірліктердің міндетті түрде болуы шарт. Осыған орай мұндай лексемалар контекстен тыс екінші рет қолданылмайды.

Мәселен, *Пайда ойлама, ар ойла.*

Немесе, *Бұл сөзді тақсыр ұқпас, талапты ұғар.*

Антонимдік қатардың шеткі мүшелерін теріске шығарып, ортаңғы мүшенің нысанын мақұлдайтын стильдік құрал диатеза деп аталады (гректің *dia* – арасында деген мәнді білдіреді). Оны мынандай формулада беруге болады:

- + -

А – С – В Мысалы: *Ауру да емес, сау да емес,*

Құрыды әл қуатым.

Немесе: *Сораңы ұзын да емес, қысқа да емес,*

Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.

Мұнда диатезаны құрайтын формальді тәсіл ретінде қайталанып келген сөз таптары және «емес» көмекші етістікті тіркес пен «де» жалғаулығы қолданылып тұр.

Альтернатезаның қызметі қарама-қарсы құбылыстардың бірін шешімді түрде қабылдау болса, кей жағдайда автор қарама-қарсы қойылған құбылыстарды қалай бағалау немесе таңдау керектігі жөнінде бір шешімге келе алмайды.

Мәселен, *Адамзат тірлікті дәулет білмек,*

Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.

Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,

Не қорлық, құр қылжаңмен күн өткізбек?

Антонимдік қарама-қарсылықтар бір құбылыстың осы құбылысқа қарама-қарсы басқа ұғымға айналуын, белгілі бір қасиеттің оған қарама-қарсы екінші бір сипатқа ауысуын көрсету үшін қолданылады. Мұндай стилистикалық амал *антиметабола* (грек. *anti* - қарсы, *metabole*- ауысу, өзгеру) деп аталады. Оның формальді көрсеткіші ретінде сызықша қолданылады.

Мысалы: *Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,*

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек [5, 15 б.].

Тілімізде жеке тұрғанда антоним бола алмайтын сөздер ақын-жазушылар шығармаларында қолданылу ретіне қарай бір-біріне қарсы мағынада жұмсала беруді қалыпты жағдай. Мұндай сөздердегі мағына қарама-қарсылығы көбінесе жалпы контекстік мәнге телулі болады.

Мәселен, *Бақпен* асқан патшадан,

Мимен асқан қара артық.

Сақалын сатқан кәріден

Еңбегін сатқан бала артық.

Бір-біріне қарама-қарсы сөздерді көркем де ұтымды қолдану жағдайларын Абайдың қара сөздерінен көптеп кездестіруге болады.

Ұлы ақын өлең шығармаларында айшықтай өрнектеген ой-тұжырымдарын одан әрі қара сөздерінде келесі бір сипатта жаңаша өрбітеді. Абай оқырмандармен, көпшілік тыңдаушымен сұқбаттаса отырып, әңгіме барысында адамгершілік, еңбекті бағалау,

әділет, турашылдық, ғылымға құмарлық, күнәсіздік тәрізді құндықтарды сипаттайды. Сондай-ақ, керісінше, аярлық, мансапқорлық, пасықтық, арамтамақтық, еріншектік сияқты адамгершіліктің қас жауы болып табылатын жаман қасиеттерді баяндай отырып, осындай жағымсыз мінездерден аулақ болуға шақырып, өз ой-пікірін тыңдаушысының, оқырмандарының санасына жеткізуді мақсат етеді. Ақын тыңдаушысымен сырласқандай, пікір алысып отырғандай әсер қалдырады. Мәселен, Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен? – десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан, бұрынғысынша болған іс деп (Жиырма сегізінші сөз). Иә болмаса, Түзікті бейіске шығарамын, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейірлендіріп, біреуін жаманшылыққа мейірлендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Жиырма сезінінші сөз).

Қорыта айтқанда, Абай өз өлеңдері мен қара сөздерінде қазақ халқының ой-санасын, наным-сенімін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, өзін қоршаған әлеуметтік ортаның адамгершілік қасиеттерін, мінез-құлқын, ой-санасы жайлы түсінігін, ой-тұжырымдарын адами қасиеттер тұрғысынан терең жан-жақты талдап, толық та нақты мінездеме берген.

Қорытынды

Антонимдік қатынастар – көркем шығармаларда қарама-қарсылық мәндерді сипаттау үшін кең түрде қолданылып, ерекше стильдік қызмет атқаратыны айқын. Кез келген көркем шығарма қандай да бір тілдік көркем құралдарды қолдану нәтижесінде оқырманның ой-санасына, сезіміне ерекше әсер ететіні белгілі. Осы орайда тілдегі ерекше көркемдеуіш құралдардың бірі – антоним сөздердің алатын орны айрықша.

Антоним сөздердің қарама-қайшылықты мәні, әсіресе, олар бір сөйлем ішінде қатар қолданылған кезде айқын байқалады. Сондай-ақ, антонимдердің тілдегі атқаратын келесі бір назар аударарлық қызметі – қарама-қарсы ұғымда жұмсалып тұрған сөздердің сипатталып отырған оқиғаға бірдей дәрежеде қатыса алу мүмкіндігі. Мұндай жағдайда антоним сөздердің мағыналық тұрғыдан қара-қайшылығы айрықша көзге түсіп, ақын-жазушылардың айтайын деген ойын айшықты да мәнерлі түрде жеткізуінің белсенді құралы қызметін атқарады.

Антонимдер үнемі бір-бірімен қарсылықты мағанада жұмсалып, логикалық тұрғыдан бір-бірімен жымдаса келе, жалпылау, жинақтау, болжамдау, топшылау тәрізді жалпылама ұғымдарды сипаттау мақсатында қолданылады.

Фразеологиялық антонимдер мен лексикалық антонимдердің қарама-қайшы сипаттағы қатынасқа түсу жағдайлары ұқсас болып келеді. Дегенмен, олардың өзара ұқсастықтарынан басқа, айтарлықтай айырмашылықтары да бар. Фразеологиялық антонимдер өзіне тән айрықша белгілерімен ерекшеленеді және қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар болып келеді.

Олардың арасындағы басты айырмашылы - фразеологиялық антонимдерде антонимдік қатынасқа түсетін жеке сөздер емес, сөз тіркестері болып табылады. Тіпті кей жағдайда фразеологиялық антонимдердің құрамдас сыңарлары жеке дара алған жағдайда бір-бірімен антонимдік қатынаста жұмсалмауы да мүмкін.

Фразеологиялық антонимдердің келесі бір негізгі ерекшелігі - олардың антонимдік қатынасқа түсіп тұрған сыңарларының мағыналық тұрғыдан біртұтас болып келуі.

Антонимдер тіл табиғатында терең тамыр тартқан, қазақ тілінің бай сөздік қорында басқа да лексикалық бірліктер сияқты сан құбылып, алуан түрленіп, әлденеше қырынан көрініс беретін, икемді де оралымды, өріс аумағы кең, стильдік мүмкіншілігі мол тілдік құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы / Ә. Болғанбаев. - Алматы: Мектеп. -1988. -147 б.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – Москва: Советская энциклопедия, - 1990. – 688 с.
3. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», - 4-е изд., доп. -2009. - 312 с.
4. Краткая энциклопедия Казахской ССР. / Под ред. Р.Н. Нурғалиева. -Том 4. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1991.– 685 с.
5. Абай. Өлеңдер. / Абай. - Алматы: Жазушы, 1978. – 239 б.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: монография / К. Аханов. -2-ші басылым. -Алматы: Мектеп, 1978. - 495 б.
7. Иванова В.А. Анионимия в системе языка / В.А. Иванова - Кишинев, 1981.- 161 с.
8. Миллер Е. И. Природа лексической и фразеологической антонимии. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1990. – 224 с.
9. Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антонимдік контекстер туралы. // Қазақ филологиясы. - 1977. - № 4 –75-79 б.

References

1. Bolganbayev A. Kazak tilinin leksikologiyasy [Lexicology of the Kazakh Language] (Mektep, Almaty, 1988, 147 p.). [in Kazakh]
2. Lingvisticheski enciklopedicheski slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Edited by V. N. Yartseva (Moscow, 1990, 688 p.). [in Russian]
3. Shansky N.M. Leksikologia sovremennogo russkogo yazyka [Lexicology of the Modern Russian Language]. 4th edition (“Librokom”, Moscow, 2003, 312 p.). [in Russian]
4. Kratkaya encyclopedia Kazakhskoi SSR [Short Encyclopedia of the Kazakh SSR]. Edited by R.N. Nurgaliev. Vol.4 (Chief editorial board of Kazakh Soviet Encyclopedia, Almaty, 1991, 685 p.). [in Russian]
5. Abaj. Olender [Abai. Poems] (Zhazushy, Almaty, 1978, 239 p.). [in Kazakh]
6. Akhanov K. Til biliminin negizderi: monografija [Fundamentals of linguistics: monograph]. 2nd edition (Mektep, Almaty, 1978, 495 p.). [in Kazakh]
7. Ivanova V.A. Antonomia v sisteme iazyka [Antonymy in the language system] (Kishinev, 1981, 161 p.). [in Russian]
8. Miller E.I. Priroda leksicheskoi i fraseologicheskoi antonomii [Nature of lexical and phraseological antonymy]. (Publishing house of Saratov University, Saratov, 1990, 224 p.). [in Russian]
9. Musin Zh. Kazak tilindegi antonimdik kontekster turaly [Antonymic contexts in the Kazakh language], Kazak filologiyasy [Kazakh philology], 4, 75-79 (1977). [in Kazakh]

Zh.U. Kalimova

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Linguistic nature of of antonyms in the works of Abai

Abstract. The article is devoted to the problem of antonymy as a linguistic phenomenon characteristic of all languages, with complex linguistic, stylistic and universal features and the scope of its use in language and fiction. The contradictory nature of antonyms as one of the original expressive means of the language is thoroughly described on the basis of the great Abai’s works. Antonyms are widely used to express the esthetic and stylistic nature of language in fiction. The article also deals with the way Abai carefully selects and uses words and expressions with opposite meanings in describing the social life of that time, the life of the Kazakh people, various types of behavior and actions of people. Different types of antonymy within the framework of antithesis, diathesis, acrotheses, alternatives, antitheses, antimetabols, oxymoron and their stylistic functions

based on the poems and sayings of Abai are also described in detail in this article. Abai's didactic words are considered to be an unprecedented work in the history of Kazakh literature. It is a valuable literary heritage, which reflects the deep thoughts and ideas of the poet. The article touches upon some Abai's didactic words and draws the reader's attention to the poet's ability of using antonyms and antonymic phrases rationally and skillfully to describe the human life, to reveal the inner world of people and human psychology.

Keywords: antonyms, lexical antonyms, phraseological antonyms, contrary meanings, investigation of contradictory relations.

Ж.У. Калимова

Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан

Языковая природа антонимов в произведениях Абая

Аннотация. В статье рассматривается проблема антонимии, как свойственное всем языкам языковое явление, со сложными лингвистическими, стилистическими и универсальными особенностями и сфера ее функционирования в языке и художественной литературе. На основе произведения великого Абая автором всесторонне описан противоречивый характер антонимов, как один из особенных выразительных средств, широко используемый для реализации эстетической и стилистической природы языка в художественной литературе. В статье также говорится о том, как Абай тщательно отбирал и использовал слова и выражения с противоположными значениями при описании социальной среды того времени, быта казахского народа, различных форм поведения и поступков людей. Также подробно рассмотрены виды антонимии в рамках антитезы, диатезы, акротезы, альтернативы, амфитезы, антиметаболы, оксюморона и их стилистические функции на основе стихов и изречений великого Абая. Слова назидания Абая - беспрецедентное явление в истории казахской литературы и является очень ценным литературным наследием, где нашли отражения глубокие мысли и идеи поэта. В статье проанализированы несколько слов назидания Абая и описано умение поэта рационально и умело использовать антонимы и антонимичные словосочетания для повествования явлений человеческой жизни, раскрытия внутреннего мира и психологии человека.

Ключевые слова: антонимы, лексические антонимы, фразеологические антонимы, противоположные значения, исследование противоречивых отношений.

Автор туралы мәлімет:

Калимова Ж.У. – филология ғылымдарының кандидаты, шетел тілдері кафедрасының доценті, КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті», Семей, Қазақстан.

Kalimova Zh.U. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, NCJSC "Shakarim University of Semey", Semey, Kazakhstan,